

İNFORMASIYA AXINI DÖVRÜNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ MORFOLOJİ TRANSFORMASIYA

Giriş. Məlum olduğu kimi, tərcümə sənəti insan fəaliyyətinin, onun digər yüksək səviyyəli mədəniyyətləri, ədəbiyyatları öyrənməyə can atan ehtiyacının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Deməli, tərcümə sənəti ehtiyacdən, tələbatdan yaranmış bir fənnəndir. Onun tarixi cəmiyyətin tarixi ilə yaşayır. Bu iş hər bir xalqın bədii, elmi, kütləvi irsinə olan marağından doğub, təkmilləşə-təkmilləşə inkişaf edib formalaşmışdır. Tərcümə tarixi və prosesi mürəkkəb bir inkişafın nəticəsidir. Bu prosesdə informasiyanın ötürülməsi yolları çətin ziqzaqlardan keçir. Bununla belə, bu prosesin terminoloji vahidləri lüğətlərdə lakonik şəkildə izah və təhlil edilmişdir. Tərcümə prosesi dilçilik kateqoriyaları ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Tərcümənin bütün növləri araşdırılmış, bu növlər üçün ümumi olan və onun kefiyyətini təmin edən əsas mexanizm dərinədən müəyyənləşdirilmişdir.

Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növləri, nitq kommunikasiyası, nitq konsepsiyası, nitq situasiyası, nitq zənciri, nitq həlqəsi, nitq şüuru, nitq aktı və s. nitqin müxtəlif növləri ilə bağlı terminlər tərcüməşünaslıq problemləri ilə əlaqəli və dərinləşdirilmiş şəkildə təhlil olunur. Praktiki tərcümədə ilk növbədə qarşıya məqsəd qoyan tərcüməçilər mətn seçmə ilə bağlı bir sıra məqamlarda diqqət yönəltməsinin zərurətini vurğulamaqla, bunların sırasında tərcümə zamanı yazıya alma metodu, tərcümə metodu, mətnin segmentasiya metodu, statistik oppozisiya metodu, transformasiya metodu və s. məsələləri dərinədən təhlil etmələdirlər.

Lüğətlərdə əksinə tərcümə, ümumi tərcümə nəzəriyyəsi, onun başlıca mahiyyəti, mətnin janr spesifikasiyasından asılı olmayaraq tərcümənin ümumi qanunauyğunluqları, onun həyata keçirilmə şəraiti və xüsusiyyətləri, tərcümə təsviri, anlayış aparatı, tərcümə nəzəriyyəsinin xüsusi konseptual bazasının yaradılması, tərcümə nəzəriyyəsinin digər dil və qeyri-dil fənləri ilə əlaqələrinin mövcudluğu, tərcümə modelinin yaradılması, ümumi tərcümə nəzəriyyəsinin universallarını tədqiq etməsi, hərbi xarakterli tərcümə mətnlərinin xüsusiyyətləri, paradigma, cümlə paradigmatı, paradigmatika, paradigmatik cərgə, paradigmatik yuva və s. məsələlər müfəssəl əksini tapmalıdır. “Tərcümə” insanın nitq-dil fəaliyyətinin mürəkkəb növlərindən biridir. Burada, adətən tərcümə prosesinin özü, ya tərcüməçi fəaliyyətinin şifahi-yazılı mətn, deyimin özünün nəticəsi nəzərdə tutulur. Tərcümə öncəsi ikidillik şəraitində baş verir ki, bu prosesdə ən azı iki dil iştirak edir, daha doğrusu, dillərarası situasiyada inkişaf edir. Belə olduğu halda, tərcüməni dillər arasında gedən dəyişmə, şifahi və yaxud yazılı mətnin transformasiyası kimi də nəzərdən keçirmək olar ki, dil cəmiyyətin mövcud kommunikativ təbii sistemdirsə, nitq-kommunikasiya prosesində informasiya ötürülməsində dilin fəaliyyətidirsə, deməli, konkret niqt əsərində onun digər dil vasitələrinin köməyi ilə informasiyanın mahiyyətinin verilməsi prosesi gedir. Buna görə də, tərcümə prosesini həm də ikidillilik şəraitində psixolinqvistik fəaliyyətin mürəkkəb növü kimi nəzərdən keçirmək olar” (1, s. 166-173). Tərcüməyə aşağıdakı kimi tərif vermək bizcə doğru olardı: 1. Tərcümə dil fəaliyyəti növlərindən biri kimi bir dildə deyilmişlərin digər dilin vasitələri ilə yetkin və adekvat şəkildə verilməsidir. Adekvat və yetkin, tam tərcümə əslin məzmunu və kefiyyətlərini, onun bütün struktur xüsusiyyətlərini, üslubunu, leksika və qrammatikasını, tərcümə dilində bütün cəhətləri ilə düzgün, dəqiq və tam şəkildə verilməsi nəzərdə tutulur. 2. Tərcümə mətnin (yaxud şifahi nitqin) bir dildən digər dilə keçirilməsi deməkdir. 3. Tərcümə hər hansı mətnin, yaxud şifahi nitqin digər dilin-ikinci bir dilin köməyi ilə verilmə prosesi. 4. Tərcüməçinin fəaliyyətinin nəticəsi məndir. 5. Tərcümə (tərcümə prosesi) bir dildə deyilmiş fikirlərin (hiss və emosiyaların) digər dilin vasitələri ilə verilməsidir. 6. Hər bir konkret əsərdə olan informasiyanın digər dilin vasitələri ilə verilməsidir.

Q.Bayramov öz əsərində qeyd edir: “Tərcüməçi dil mətninin yenidən kodlaşdırılmasıdır ki, bu zaman onun dil obrazı və üslubi forması yaranır. Bunun nəticəsində tərcümə affirmativ olur və mətnlərarası (metamətn) əlaqə xarakteri kəsb edir. Nəzərə alsaq ki, dillər, üslublar və mədəniyyətlər arasında fərqlər mövcuddur, orijinal zaman hərfi səviyyədə realizə oluna bilməz, yalnız ekvivalentlik (modelləşmə) prinsipi əsasında gerçəkləşmişdir. Bu mənada tərcüməçilik fəaliyyəti yaradıcılıq variantı, yaxud eksperimental yaradıcılıq kimi özünü göstərir” (2, s. 215-242). Tərcümə-adaptasiya-poetik mətnin nəsr formasında adaptasiyası-burada mətnin nəinki haqsızlıq oxucu üçün adaptiv uyğunlaşmasının ənənəvi istifadəsində müstəqil tərcümə janrında (sadələşdirmə, ixtisar etmə) poetik mətnin prozatik adaptasiyası, həm də tərcümə mətninin bu üslubun elementləri ilə zənginləşməsi baş verir. Tərcümə -devalvasiya- bu, elə poetik məndir ki, tərcüməçinin qeyri-peşəkarlığı üzündən orijinal haqqında təhrif olunmuş təəvvür yaranır. Bu isə öz növbəsində tərcümə olunan şairin reputasiyasına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, onun mədəniyyətlərarası dialoqunda zəifləməyə səbəb olur. Tərcümə edilmiş orijinal ədəbi əsərin müəllifi ilə tərcümə qəbuledicisi arasında gedən aktdır ki, ədəbi kommunikativ tərcümə olduğunu qəbul edə, yaxud qəbul etməyə bilər. Tərcümə olunma, məndə oxucu gözləməsi kimi realizə olunur və oppozisiyaların çarpazlaşması ilə həyata keçirilir: protomətn-metamətn, aktuallaşma-ekzotizasiya, tarixləşmə, modelləşmə. Tərcümə ekvivalenti-tərcümə nəzəriyyəsində orijinal mətnin müəyyən vahidinə ekvivalent olan tərcümə mətnin vahidi başa düşülür. Tərcümə hesablayıcı leksikoqrofiya bu, məşinlərin köməyi ilə tərcümənin ehtiyacını ödəmək üçün tezlik lüğətlərinin tərtibi və istifadə olunması ilə məşğul olur.

Tərcümə məktəbi tərcüməçilərin ictimai mövqelərinin ideya estetik orientasiyası əsasında tərcüməçilik metodu və ədəbi savad xarakteri səviyyəsində birləşməsidir. Tərcümə məndə adaptasiya mətnin mövzusuna və onun elementlərinə (personajlarına) aid olan tərcümənin işlənilib hazırlanmasıdır. Buna qəbuledicilərin və qəbul edən mühitin ədəbi-mədəni

⁵ Azərbaycan Tibb Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi kuseynovalala@gmail.com

kommunikativ maraqlarını qoruyan **adaptasiya** da deyilir. F.Veysəlli "Struktur dilçiliyin əsasları" əsərində yazır: "Tərcümə mətnində zaman aspekti bu orijinal tərcümə mətni arasında zaman məsafəsi ilə şərtlənən kommunikativ dəyişiklikdir. Zaman aspekti iki əsas səviyyədə proyeksiyalaşır mətnin maddi substrativ səviyyəsində (qrammatik zaman) və mətnin semiotik funksiyası səviyyəsində (zaman mədəniyyəti fenomeni kimi) baş verir. Tərcümədə isə bu ölçü orijinalın zaman yaxınlaşdırılması, yaxud uzaqlaşması ilə ifadə olunur, bu isə tərcümənin kommunikativ mövqeyindən asılıdır. Orijinal mətnə realizə olunmuş mədəni kod öz intensivliyinə görə üst-üstə düşə bilər, düşməyə də bilər" (3, s. 106). Başqa sözlə, deyim çərçivəsində tərcümənin bir neçə variantı mümkündür. Fikir-nitq fəaliyyəti olmaqla üç ardıcıl mərhələni özündə birləşdirir. İlk dildə olan ifadələrin fikrini başa düşülməsi, təfəkkürün bir obyektə digərinə qoşulması, tərcümə dilinin vasitələri ilə fikrin ifadəsidir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, tərcümə nitq fəaliyyətindəki digər dörd növə nisbətən şifahi nitq, məruzəyə qulaq asanlar, yazılı nitq və özü-özünə oxuyan nisbətən ikincidir; Tərcümənin hər hansı növü üzrə bacarıq vərdişlərin nitq fəaliyyətinin iki növündən (şifahi nitq, yazılı nitq) və bir dildən başqa dilə keçid təfəkkürünü tərcümənin hər hansı növünü yuxarıda qeyd etdiyim nitq fəaliyyətinin iki növünə bölmək mümkündür. Tərcümə transformasiyaları-müvafiqliyin üçüncü kateqoriyasıdır ki, burada nitq vahidlərinin mənalarda asılı olan uyğunluğu tərcümənin özü yaradır. Belə olduğu halda, təsviri tərcümə tərcüməçinin köməyinə çatır və məntiqi təfəkkürün konkretləşməsi ilə bağlı, mənanın generalizasiyası, anomatik tərcümə və s. köməyə gələ bilər.

A.Qurbanov "Ümumi dilçilik" kitabında tərcümə haqqında yazır: "Tərcümədə transformasiya - tərcümə zamanı orijinalın dilinin, mövzusunu, üslubunun modifikasiyası, tərcümənin yaradılması şəraitində orijinalın invariant nüvəsidir. Tərcümədə transformasiya müəyyən dərəcədə ekvivalentlik dərəcəsi yaradır, daha doğrusu, burada tərcümənin orijinala yaxınlaşdırılma dərəcəsi nəzərdə tutulur (4, s. 145-177). Tərcüməçilik kompetensiyası tərcümə prosesində mühüm amil olmaqla dərk etmək, reseptiv kompetensiyasını eyni zamanda qısa və dürüst ifadə etmənin daha məhsuldar kompetensiyasını birləşdirir. Başqa sözlə, tərcüməçilik kompetensiyası ilkin mətnin başa düşülmə bacarığını özündə birləşdirir. Beləliklə, terminlərin düzgün başa düşülməsi və tərcüməsi heç də yalnız dili yaxşı bilməklə əlaqədar deyildir, bu həm də xarici və Azərbaycan gerçəkliyində olan realıları yaxşı bilməkdən irəli gəlir. Tərcümə edərkən həmişə konkret şəraitdə, konkret kontekstdə terminin real mənasını nəzərə almaq lazımdır. Eyni zamanda, cəmdən istifadə edərkən terminin mənasını dəyişmək mümkündür. Beləliklə, terminlərin düzgün başa düşülməsi və tərcüməsi təkcə dili yaxşı bilməklə deyil, həm də xarici və Azərbaycan realılıqlarını yaxşı bilməklə bağlıdır.

İngilis və Azərbaycan dilləri morfoloji qurumuna görə müxtəlif, fərqli dillərdir: ingilis dili flektiv, Azərbaycan dili aqqlütinativ quruluşlu dillərdir. Təbii ki, bu, tərcümə prosesində çətinliklərə səbəb olur. Bu çətinliklər tərcümədə morfoloji transformasiyalar vasitəsilə aradan qaldırılır. Məqalədə tərcümə prosesində artıqlıq, kəmiyyət kateqoriyası və nitq hissələrinin transformasiyası nəzərdən keçirilmişdir.

1. Artiklin transformasiyası. İngilis dilində artıqlıq mövcuddur. Düzdür, bu dildə artıqlıq, məsələn, alman və fransız dillərində olduğu kimi mühüm rol oynamır, lakin, hər halda, bir sıra vəzifələr (funksiyalar), o cümlədən müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyi bildirmək vəzifəsini icra edir: ingilis dilində **a** artıqlıq qeyri-müəyyənlik, **the** artıqlıq isə müəyyənlik bildirir. Məsələn: "Give me a book - Mənə kitab ver" deməkdirsə, Azərbaycan dilində artıqlıq yoxdur, lakin Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışı mövcuddur və ingilis dilindən edilən tərcümələrdə bu nəzərə alınmalıdır.

a) **Qeyri-müəyyənlik artıqlıq.** İngilis dilində qeyri-müəyyənlik anlayışını ifadə etmək üçün **a** artıqlıq işlədilir. Bu artıqlıq ingilis dilində, əsasən, təsnifləyici funksiya yerinə yetirir: o, əşyanın fərdi səciyyəvi xüsusiyyət və əlamətlərindən asılı olmayaraq əşyanın müəyyən əşyalar sinfinə daxil olduğunu göstərir. **Məsələn:** From the anxious depth within her there Bəzən ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artıqlıq özünün ilkin **one** – **bir** mənasında işlənir. Belə məqamda artiklin mənası uyğun ləkəman artırılması ilə tərcümə edilir. **Məsələn:** Yet H.Y. (Wells) had not an enemy on earth (Y.B.Shaw) – Lakin Herbertin dünyada heç bir düşməni yox idi. Bəzən qeyri-müəyyənlik artıqlıq söyləmin semantikasını xeyli dəyişir.

b) **Müəyyənlik artıqlıq.** İngilis dilində müəyyənlik bildirmək üçün **the** artıqlıq işlədilir. Bu artıqlıq məhdudlaşdırıcı funksiya yerinə yetirir. Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, **the** artıqlıq əşyalar sinfindən əşyanı ayırır, onu özünəbənzərlərdən təcrid edir, konkretləşdirir. Bu artıqlıq işarə əvəzliyindən yaranmışdır və bəzən özünün ilkin – işarə əvəzliyi mənasını yerinə yetirir.

2. Nitq hissələrinin transformasiyası. Tərcümədə nitq hissələrinin əvəzlənməsi morfoloji transformasiyanın ən geniş yayılmış növüdür. Nitq hissələrinin bu cür əvəzlənməsi İngilis və Azərbaycan dilinin müxtəlif qrammatik quruluş tipinə aid olması və sözlərin işlənməsi və birləşməsinin müxtəlif normalarda olmasından irəli gəlir. Tərcümədə transformasiya hadisəsi özünü ən çox əvəzliliklərdə göstərir. Məlum olduğu kimi, ingilis dilində üçüncü şəxs təkdə əvəzliyin üç tipi vardır, daha doğrusu, əvəzliyin üçüncü şəxs təkində qrammatik cins kateqoriyası mövcuddur: **he, she, it**. Təbii ki, hər üç əvəzlik Azərbaycan dilində **o** əvəzliyi ilə tərcümə edilməlidir. Bundan qaçınmaq üçün Azərbaycan dilinə tərcümədə tez-tez **h** əvəzliyi kişi, oğlan, **she** əvəzliyi isə qız, qadın, arvad isimləri ilə əvəz edilir. **Məsələn:** ... he reproached himself for having sent the back (D.Davin) - ... oğlan qızı geri qaytardığına görə özünü məzəmmət edirdi.

Nəticə. Beləliklə, ingilis dilindən edilən tərcümələrdə əvəzliliklərin isimlə əvəz edilməsi adi haldır və tərcümədə dəqiqləşməyə xeyli dərəcədə kömək edir. **Məsələn:** I look possession of his effects after his death, I explained. They were done up in a parcel and I was directed to give them to you (S.Maugham) – Onun ölümündən sonra nə qalmışdasa, hamısını mənə verdilər, - mən izah etdim. Məktublar və portsıqar zərfə qoyulmuşdu və zərfin üstündə yazılmışdı: şəxsən ledi Kastellana təqdim edilsin. Bu tərcümədə **they** – **onlar** və **you** – **sən** əvəzlilikləri mətnin kontekstindən çıxış edərək **they** məktublar və portsıqar, **you** isə ledi Kastellan isimləri ilə transformasiya edilmişdir. S. Barxudarov bunun "tərcümə edilən bütün mətn səviyyəsində semantik ekvivalentliyin müəyyənləşdirilməsi" adlandırır. İngilis dili mətnlərində sifət köməkçi

feillərlə birlikdə **predikativ** birləşmə əmələ gətirib cümlənin xəbəri kimi işləndikdə Azərbaycan dilinə feil kimi tərcümə edilir, başqa sözlə desək, feillə əvəzlənir. İngilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşundakı bəzi mühüm fərqləri bilmək və bunları tərcümə zamanı nəzərə almaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dilçilik problemləri və mülahizələr. Bakı, 2003, səh: 166-173.
2. Bayramov Q. Tərcümə sənəti. Bakı, 2008, səh: 215-242.
3. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. I- II, Bakı, 2005, 2008, s. 106.
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1989, səh: 145-177.

Açar sözlər: İngilis dili, qrammatika, metodika, tədris, praktika

Ключевые слова: английский язык, грамматика, методика, преподавание, практика

Key words: English language, grammar methods, teaching, practice

Резюме

В статье рассматриваются морфологическая трансформация в процессе перевода с английского на азербайджанский язык в информационной периоде, анализируются трудности перевода и их преодоление а также трансформация артикля и части речи в современном английском языке. При переводе всегда необходимо учитывать реальное значение термина в конкретных условиях, в конкретном контексте. В то же время возможно изменение значения термина при использовании множественного числа.

Summary

During translation, it is always necessary to take into account the real meaning of the term in specific conditions, in a specific context. At the same time, it is possible to change the meaning of the term when using the plural. Thus, the correct understanding and translation of terms is not only related to knowing the language well, it also comes from knowing the realities of foreign and Azerbaijani reality.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı